

Een volgend punt van kritiek betreft onze ecologisch onduurzame overconsumptie. Zolang het westen een luxueuzere levensstijl aanhoudt, is er een economische opportuniteit voor miljarden armere mensen om te migreren. Ze hebben dat recht, ook al wordt dat uiteindelijk onhoudbaar. De enige legitieme strategie om migratie te beperken is bijgevolg ontwikkelingssamenwerking gepaard gaand met een daling van de overvloedige welvaart en rijkdom in het westen. Op deze manier worden de basisrechten van elke wereldburger gerespecteerd, terwijl er toch geen situaties gecreëerd worden die onhoudbaar zijn (door massale immigratie) of onrechtvaardig (door een beleid van gesloten grenzen). Hoewel er wel kritiek geleverd wordt op reclame als aanzet tot overconsumptie, wordt het aspect van 'consuminderen' onderbelicht: "Het westen heeft een vermindering van zijn aantal inwoners hard nodig om het gemiddelde consumptieniveau per inwoner toch een beetje te kunnen laten stijgen of minstens te kunnen handhaven." (p.99) Verder vermelden we de egocentrische ondertoon bij vele redeneringen. Zo bespreekt psycholoog

Wessendorp de 'geestelijke' behoeften van mensen en de ervaring dat hun land 'vol' is. Men moet zich inderdaad bezorgd maken om een daling van het welzijn of een stijging van depressies en stress bij mensen in dichtbevolkte streken, maar opnieuw komen de aspecten 'solidariteit met de zwakkere' en 'consuminderen' te weinig aan bod. Ook door het onderliggende antropocentrisme stelt het overbevolkingsprobleem zich des te scherper vanuit een eerder biocentrische visie waar niet-menselijke soorten intrinsiek waardevol zijn.

Ook al doet *Tien miljoen mensen* een poging om 'overbevolking' aan te kaarten, dan bevat het toch bedenkelijke redeneringen over wereldgodsdiensten, ontwikkelingshulp en migratie. Door het migratieprobleem vanuit een 'rechtse' visie te bekijken, zijn er gemiste kansen om het overconsumptieprobleem ernstiger te nemen. Dat laatste werpt dan weer een nieuw licht op het vergrijzingsprobleem in een onrechtvaardig en onduurzaam economisch systeem waar productiegroei zo belangrijk wordt geacht.

Stijn Bruers

Vogels: onze natuur, hun historie

Lemaire, Ton, *Op de vleugels van de ziel: vogels in voorstelling en verbeelding*. Amsterdam, Ambo, 2007, 428 p.

In zijn recentste werk gidst Ton Lemaire ons nogmaals langs de hem vertrouwde paden. Maar zoals elk aandachtig wandelaar weet verschijnen zelfs de meest vertrouwde paden nooit twee keer op dezelfde manier. De invalshoek die Lemaire deze keer kiest is die van de *zoölogie van het zelf*: het idee dat de menselijke identiteit en zelfkennis bemiddeld en deels geconstitueerd wordt door de omgang met dieren. Met

Op de vleugels van de ziel beoogt Lemaire een bijdrage te leveren aan die zoölogie door via een culturele geschiedenis van de menselijke verbeelding van acht bestaande vogels en een handvol imaginaire, een aantal waarheden op het spoor te komen over de menselijke identiteit en de evolutie van het westerse wereldbeeld. Zij die zich willen haasten naar nieuwe filosofische en theoretische vergezichten over de toedracht van de milieucrisis, zullen hierbij op hun honger blijven vooral wanneer ze bekend zijn met de voorgaande publicaties van Lemaire. Zij die de tijd hebben om zich op sleeptouw te laten nemen door de ervaren gids ontdekken in het vertrouwde toch weer een onverwachte rijkdom.

De maar liefst 428 pagina's van *Op de vleugels van de ziel* zijn ondergebracht in drie thematische delen. In een eerste deel behandelt Lemaire de receptie van vogels in de Westerse cultuur in het algemeen en bouwt hij zijn theoretisch kader op. In een tweede deel wordt de cultuurgeschiedenis van acht vogels wat dieper uitgespit. Zo komen de arend, raaf, zwaan, koekoek, nachtegaal, leeuwerik, kraanvogel en de uil aan bod. Met een deel over imaginaire vogels (Feniks, Vuurvogel), de vogeltrek en een algemene culturele beschouwing sluit Lemaire *Op de vleugels van de ziel* af. Zelden wordt de lezer hierbij geconfronteerd met uitgebreide theoretische beschouwingen: de nadruk ligt vooral op de cultuurgeschiedenis die Lemaire rijk illustreert met poëzie, schilderijen, proza, fabels, allegorieën en vertellingen. De geselecteerde werken omspannen zowel een groot geografische gebied - zo bezoekt Lemaire Europa, Centraal, Noord en Zuidoost Azië, precolumbiaans Amerika en Afrika - als een lange tijdsduur, van het late Paleolithicum tot de twintigste eeuw; hoewel de grootste nadruk ongetwijfeld ligt op de westerse Romantiek.

De illustraties laten Lemaire toe zijn twee belangrijkste theoretische vragen te onderbouwen en uit te wreken. Zo stelt de soms opvallende gelijkenis tussen de vertellingen en fabels van verschillende culturen de vraag naar mogelijke "archetypen van het bewustzijn" (Jung versus Lévi-Strauss) en het mogelijk biologisch determinisme van een culturele interpretatie van de natuur. Hoewel Lemaire tentatief een positie inneemt in dit debat, krijgen de vragen die het debat oproept in *Op de vleugels van de ziel* zelden de theoretische uitwerking die ze verdienen. Lemaire heeft natuurlijk reeds antwoorden proberen te formuleren in eerder werk. Bovendien zouden ze kunnen afleiden van wat ongetwijfeld Lemaire's hoofdbedoeling is: de culturele rijkdom aan vogelinterpretaties aantonen en daarmee de dialectiek tussen natuur

en (Westerse) cultuur in de verf zetten. Deze dialectiek staat volgens Lemaire overigens op het punt te verdwijnen, en dit door het toedoen van een cultuur die in haar drang naar economische vooruitgang en de ermee gepaard gaande natuurvernietiging weldra alleen nog maar omringd zal zijn door zijn eigen creaties. Toch blijft de theoreticus in ons wat teleurgesteld achter met de vaak erg summier uitgewerkte sporen die Lemaire aanwijst om tot mogelijke conclusies te komen.

Beter uitgewerkt is de vraag naar de continuïteit van een cultuur en de mogelijkheid om via ons "collectief geheugen" terug in contact te komen met onze archaische wortels. Deze vraag wordt aangebracht door de diachronische continuïteit of discontinuïteit van de door Lemaire aangehaalde culturele voorstellingen van vogels binnen één bepaalde cultuur. Hier berijdt Lemaire een van zijn belangrijke stokpaardjes: de vermeende onttovering van de Westerse maatschappij. De aangehaalde teksten en werken, zeker in het tweede deel van *Op de vleugels van de ziel*, laten immers steeds hetzelfde chronologische stramien zien: een bepaalde vogel speelt eerst een rol in een animistisch of sjamanistisch wereldbeeld, om gaandeweg in de Oudheid en Middeleeuwen steeds meer van zijn magische, vaak voorspellende krachten te verliezen, tot hij in de Moderniteit herleid wordt tot louter biologisch wezen in de wetenschappen of tot esthetisch/metaforisch object in de Romantiek. Lemaire is er hierbij van overtuigd dat de onttovering van het westers wereldbeeld één van de belangrijkste wegbereiders is van de huidige milieucrisis. In zijn afsluitende beschouwingen van *Op de vleugels van de ziel* pleit hij dan ook voor een hernieuwde band met de levende, bezielde kosmos. Deze band kan volgens hem, in de lijn van zijn *Met open zinnen: natuur, landschap, aarde* (Amsterdam, Ambo, 2002, cf. *Oikos* 26, 3/2003) tot standkomen door

terug meer aandacht te besteden aan de concrete, zinnelijke dimensie van het bestaan. Deze zinnelijke dimensie was nog wel aanwezig in de Romantische natuurlyriek, en deze kan ons dan ook volgens Lemaire tot voorbeeld strekken. Lemaire laat het overigens niet na om ook binnen de wetenschappen op zoek te gaan naar een rijker beeld van de werkelijkheid. Zo pleit hij in het stuk over de betekenis van de zang van zangvogels tegen het biologische functionalisme dat die zang interpreteert als niet meer dan een functie binnen de overlevingsstrijd. Hiertegenover stelt hij de bevindingen van Portmann, die in de vogelzang een uiting ziet van zelfexpressie. Lemaire wijst hierbij uitvoerig op het feit dat er een zeker 'teveel' lijkt aan de vogelzang: zangvogels zingen ook buiten het broedseizoen en ze lijken er een zeker genoeg in te scheppen de zang van anderen te imiteren. Overigens is Lemaire zich hier als vanouds bewust van te verregaande vereenzelviging en antropomorfisering van onze relatie tot de dieren en tot de natuur in het algemeen. Ons verlangen naar harmonie met de ons omringende wereld blijft voor hem uiteindelijk een heimwee naar een paradijs dat nooit bestaan heeft. Jammer genoeg heeft Lemaire ook over deze onttovering weinig nieuws te melden en krijgt de theorie weer een te summiere uitwerking.

Uiteindelijk heeft Lemaire met dit werk een rijke en boeiende cultuurgeschiedenis geschreven; een werk dat uitermate geschikt is voor degenen die de tijd hebben om rustig te kuieren langs de wegen van de culturele interpretatie van vogels. Het boek bevat daarmee vooral interessante weetjes over die culturele geschiedenis zelf, maar heeft een zwak uitgewerkt theoretisch kader. Toch kan het boek warm aanbevolen worden als een verademing binnen de erg wetenschappelijke en weinig poëtische vogelgidsen die doorgaans gehanteerd worden in de middens van de natuurliefhebber. Een werk als *Op de vleugels van de ziel* kan wel degelijk bijdragen tot de naar mijns inziens broodnodige verbreding van de waarde die de natuur voor ons heeft. Deze waarde wordt immers doorgaans bepaald door biologen en ecologen. Lemaire bewijst met *Op de vleugels van de ziel* echter dat ook de cultuurwetenschapper hier over kan, mag en moet meespreken.

Noot: Het hoofdstuk over de leeuwerik verscheen reeds als zelfstandige publicatie: Ton Lemaire, *De Leeuwerik: cultuurgeschiedenis van een lyrische vogel*. Amsterdam, Ambo, 2004 (cf. *Oikos* 29, 2/2004). Het hoofdstuk in *Op de vleugels van de ziel* is een grondig herwerkte versie van deze publicatie.

Glenn Deliège

Woede als kritisch potentieel

Peter Sloterdijk, *Woede en tijd. Een politiek-psychologisch essay*, Amsterdam: SUN, 2007, 320 pp., ISBN 978-90-8506-416-9

Het wijsgerige project van de Duitse filosoof Peter Sloterdijk laat zich nog het best omschrijven als 'tijdsdiagnostiek', met een uitgesproken kritische en antropologische inzet. Hoe kunnen we

vandaag met de grote verhalen van de moderniteit in het reine komen en andere vormen van subjectiviteit, 'Weltbezug' en samenleven ontwerpen? Na enkele werken over globalisering, heeft de veelschrijver Sloterdijk nu in zijn zwaarste stijl een kleine cultuurgeschiedenis van de 'woede' bijeen gepend. *Woede en tijd* bepleit een ander mensbeeld, en stelt de vraag naar het kritische en politieke potentieel van geaccumuleerde